

УДК 811.161.2:314.151.3-054.73]:304
DOI: 10.18523/lcmp2522-9281.2024.10.45-62

Наталя Матвеева

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка
Інститут української мови НАН України
Тернопіль, Київ, Україна
natalyamatveieva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6290-9381>

Natalia Matveieva

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
Institute of Ukrainian Language, The National Academy of Sciences of Ukraine
Ternopil, Kyiv, Ukraine
natalyamatveieva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6290-9381>

**ПОНЯТТЯ РІДНОЇ МОВИ У СВІДОМОСТІ
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ УКРАЇНЦІВ:
ТРАКТУВАННЯ, ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ**

Abstract

**THE CONCEPT OF MOTHER TONGUE IN THE
CONSCIOUSNESS OF INTERNALLY DISPLACED
UKRAINIANS: INTERPRETATION, RECONCEPTION**

Background. The full-scale Russian invasion of the territory of Ukraine greatly affected the lives of Ukrainian people. The war led to changes in Ukrainians' interpretation of their mother tongue and, in general, the modification of

the understanding of this concept. There is no doubt that studying such changes is an important task in the context of the transformation of the language situation in Ukraine during the war analysis.

Contribution to the research field. *These findings may help us understand how temporarily displaced people define their mother tongue and describe this phenomenon.*

Purpose. *The study aims to discover which language Ukrainians call their mother tongue, how they interpret this concept, and whether their understanding of the concept of their mother tongue has changed throughout their lives.*

Methods. *The method of language biography is used. Our research material is the language biographies of temporarily internally displaced Ukrainians (27 dictaphone recordings) recorded during language interviews.*

Results. *It is found out that now the concept of mother tongue can be modified in the consciousness of Ukrainians. These modifications relate to the main factor, which is the basis of the definition of the term “mother tongue”. The interviewees most often mean mother tongue as mother’s language, parents’ language, first language, childhood language, the language of the society, language you think in, the language of your country, the state language. After analyzing the materials of the language biographies, we define 6 main models of describing the mother tongue.*

Discussion. *The revealed trends point to the need for new research to record changes in language behavior and consciousness caused by the impact of the full-scale Russia-Ukraine war.*

Keywords: mother tongue, language biography, state language, the language of everyday communication, language behavior, national identity, Russia-Ukraine war.

Статтю присвячено аналізу поняття «рідна мова» у свідомості українців. Основою дослідження стали мовні біографії тимчасово внутрішньо переміщених осіб. Зафіксовано, що багато раніше російськомовних українців після початку повномасштабного вторгнення Росії переосмислили своє розуміння рідної мови й почали вважати рідною українську мову. З’ясовано, що на сучасному етапі рідна мова часто виступає елементом самоідентифікації громадян.

Ключові слова: рідна мова, мовна біографія, державна мова, мова повсякденного спілкування, мовна поведінка, національна ідентичність, російсько-українська війна.

1. Вступ

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 р. великою мірою позначилося на житті українців. Війна спричинила потужні зміни в соціальному, політичному, економічному житті держави, а також наклала відбиток на свідомість кожного громадянина. Під впливом воєнних подій багато українців змінили свою звичну мовну поведінку, відмовившись від використання російської мови, усвідомили важливість державної мови та її побутування в усіх комунікативних сферах, а також переосмислили свою національну й мовну ідентичність. Окрім цього, війна зумовила зміни у трактуванні українцями своєї рідної мови та загалом модифікувала саме розуміння цього поняття. Немає сумнівів, що дослідження таких змін є важливим завданням у контексті аналізу трансформації мовної ситуації в Україні у воєнний період.

2. Теоретичне підґрунтя

Актуальним нині соціолінгвістичним проблемам присвячено праці багатьох дослідників. Серед них: Л. Масенко (Масенко, 2020), С. Соколова (Соколова, 2023), В. Кулик (Кулик, 2023), Н. Кісс (Кісс & Шумицька, 2023), Г. Шумицька (Шумицька, 2022), О. Данилевська (Данилевська, 2019), І. Цар (Цар, 2023а, 2023б), І. Ренчка (Ренчка, 2023), Ю. Бестерс-Дільгер (Besters-Dil'her, 2023), Н. Кудрявцева (Kudriavtseva, 2023), Л. Підкуймуха (Підкуймуха, 2023) тощо. Найдетальніший аналіз мовної ситуації в Україні до 2020 р. представлено в колективній монографії групи соціолінгвістики Інституту української мови НАН України «Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні» (2023), де висвітлено основні особливості мовних процесів у різних регіонах України та серед носіїв різних соціальних характеристик. Становище української мови під час війни, а також зв'язок між мовою та війною висвітлюють автори колективної монографії «Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика (2024).

Предметом нашого дослідження є феномен рідної мови у трактуванні українців. Це поняття вивчали Б. Ажнюк (Ажнюк, 1999), Л. Мацько (Мацько, 2012), Н. Шумарова (Шумарова, 2000), О. Руда (Руда, 2021), Я. Радевич-Винницький (Радевич-Винницький, 2007), Т. Федорчук (Федорчук, 2006), О. Попадинець (Попадинець, 2012), Н. Дзюбишина-Мельник (Дзюбишина-Мельник, 2002), І. Цар (Цар, 2018) тощо. Незважаючи

на істотне зацікавлення дослідників цим феноменом, досі немає однозначного пояснення поняття рідної мови. Відмінності в його визначеннях зумовлено, по-перше, тим, що немає єдиної думки стосовно головного фактора, який лежить в основі терміна «рідна мова», по-друге, білінгвальною мовною ситуацією в Україні, адже активне функціонування в комунікативному просторі України двох мов розмило сутність цього поняття у свідомості комунікантів.

В енциклопедії «Українська мова» подано таку дефініцію: рідна мова — це «мова, з якою людина входить у світ, прилучається до загальнолюдських цінностей у їх національній своєрідності» (Українська мова, 2004, с. 553).

Н. Шумарова трактує рідну мову «як мову спілкування з матір'ю, першу систему засвоєння інформації, засіб формування когнітивно-комунікативних навичок в однорідному чи неоднорідному мовному середовищі» (Шумарова, 2000).

Н. Дзюбишина-Мельник тісно пов'язує поняття рідної мови з поняттям культури, розрізняючи мову повсякденного спілкування, що слугує для комунікативних цілей, і рідну мову, під якою дослідниця розуміє «мову культури, в контексті якої виховується дитина (людина)» (Дзюбишина-Мельник, 2002, с. 157). З огляду на таку диференціацію розуміємо, що мова повсякденної комунікації може стати рідною тільки тоді, коли її носії будуть також носіями культури, яку ця мова обслуговує (Дзюбишина-Мельник, 2002, с. 157). Водночас дослідниця наголошує, що «рідну мову можна набути, втратити, змінити або навіть ніколи й не мати відповідно до набуття, втрати або зміни рідної культури, а також через неінтегрованість у жодну культуру» (Дзюбишина-Мельник, 2002, с. 158).

Підкреслимо, що в радянській лінгвістиці панувала думка про те, що кожна людина може мати більше ніж одну рідну мову. Такі гіпотези перегукувалися з ідеєю так званого гармонійного білінгвізму. Те, що українці, окрім української, почали називати рідною ще й російську мову, було наслідком русифікаційної політики царської Росії та СРСР. Звідси випливає також поняття повного й симетричного білінгвізму, за якого мовець мав би оперувати двома мовами як рідними.

Т. Федорчук виділяє два критерії, що є основними в процесі самовизначення мовцями рідної мови: функціональний, «що базується на зовнішніх виявах мовної поведінки», та культурно-ціннісний, «зумовлений місцем кожної з мов у системі цінностей даної особи» (Федорчук, 2006,

с. 58). В одномовному суспільстві обидва підходи у свідомості його представників є збалансованими, оскільки одна мова безконфліктно визнається рідною і з функціонального, і з культурно-ціннісного погляду. Тим часом як у двомовному суспільстві можливі різні моделі визнання мовцями рідної мови, як-от: визнання обидвох мов рідними за функціональним критерієм, визнання однієї мови рідною за функціональним критерієм, а іншої — за культурно-ціннісним або ж визнання рідної лише однієї мови за двома критеріями (Федорчук, 2006, с. 58).

Подібної думки дотримується також Я. Радевич-Винницький, зазначаючи, що «у нормальних, не спотворених чужомовним тиском умовах національного буття рідна мова — це материнська/батьківська мова, мова народу, до якого належить сім'я (родина)... Тим часом у неодномовних спільнотах, де неминучими є міжетнічні тертя або й конфлікти на мовному ґрунті, в семантиці виразу рідна мова набуває значно більшої значущості конотативна складова. Адже рідна мова — оберег спільноти, знаряддя і водночас символ етнічного самозбереження, національної самобутності, вмістилище колективної історичної пам'яті, засіб самоідентифікації (нерідко демонстративної, акцентованої) членів спільноти» (Радевич-Винницький, 2007).

Дослідники, описуючи зміст терміна «рідна мова», найчастіше звертають увагу на такі аспекти: 1) раннє володіння мовою; 2) середовище соціалізації (або соціалізація); 3) належність до певної нації; 4) генетичний аспект (спадковість); 5) належність до певного етносу; 6) перша мова; 7) мова батьківщини; 8) материнська мова (Попадинець, 2012, с. 46).

Подібну класифікацію подає і Б. Ажнюк, виділяючи сім основних блоків, що визначають рідну мову в бі- або полілінгвальному суспільстві: «1) перша в житті мова; 2) мова матері (батьків); 3) мова роду з дідів-прадідів, генетико-антропологічна спадщина; 4) мова, з якою сама людина ідентифікує себе у плані культурної спадщини; 5) мова, з якою людина зберігає емоційний зв'язок; 6) мова, в якій людина почуває себе комунікативно найвигідніше; 7) основна мова держави, лояльним громадянином якої є певна людина» (Ажнюк, 1999, с. 122–123).

Результати наших попередніх досліджень засвідчують два головні фактори, що лежать в основі визначення українцями своєї рідної мови: 1) материнська мова; 2) мова Батьківщини (Матвеева, 2022, с. 85). Інакше кажучи, люди найчастіше асоціюють рідну мову або з мовою сім'ї, або з державною мовою.

Важливою ознакою рідної мови є здатність забезпечити людині елемент самоідентифікації (Федорчук, 2006, с. 58). З огляду на це мусимо наголосити на важливості ідентифікаційної функції рідної мови. Особливо актуальною вона видається в сучасних умовах, коли внаслідок повномасштабної російсько-української війни багато українців по-іншому стали визначати свою рідну мову, погіршивши ставлення до мови окупанта. Зокрема, за результатами дослідження мовної поведінки внутрішньо переміщених осіб, С. Соколова робить висновки про погіршення ставлення до російської мови у понад 70 % респондентів (Соколова, 2023, с. 10), що, безперечно, впливає на мовну ситуацію в Україні загалом і на трактування рідної мови її громадянами.

Підсумовуючи, зауважимо, що, з одного боку, рідна мова — це мова, якою людина спілкується з перших днів життя у своїй сім'ї, з іншого боку, рідна мова забезпечує зв'язок між поколіннями, є ключовим елементом ідентичності. Тому **мета цієї статті** — з'ясувати, яку мову українці називають рідною, як вони трактують це поняття, а також чи змінилося їхнє усвідомлення поняття рідної мови впродовж життя.

3. Методи та матеріал дослідження

Матеріалом нашого дослідження стали мовні біографії тимчасово внутрішньо переміщених українців (усього 27 диктофонних записів), які було записано під час проведення мовних інтерв'ю. Зазначимо, що респондентами в цьому дослідженні стали люди, переселені з різних областей України внаслідок збройної агресії Росії, різного віку та роду діяльності. З-поміж записаних мовних біографій 16 належать студентам, що переїхали з окупованих або небезпечних для життя в умовах війни територій, а отже, репрезентують погляди молодого покоління на актуальні нині мовні питання.

Інтерв'ю з респондентами ми записували, використовуючи метод мовної біографії. Під ним розуміємо таку розповідь респондента, головною темою якої є його мова (Цар, 2023, с. 519). Н. Кісс та Г. Шумицька (Кісс & Шумицька, 2023, с. 84–85) детально описали цей метод і продемонстрували, як його можна використовувати. Загалом методом мовних біографій аналізують різні мовні спільноти та мовні ситуації. Цей метод полягає в описуванні всього мовного життя людини, враховуючи особливості мовної ситуації в країні й особливу увагу звертаючи на аспекти, пов'язані з вивченням мови, зміною мовної поведінки, ставленням до

мовного коду тощо. Хоча відповіді, що ми їх отримали під час проведення інтерв'ю, є певною мірою суб'єктивними, однак тексти опрацьованих мовних біографій дають змогу проаналізувати, як українці змінювали свій звичний мовний код, що стало поштовхом до цього, як оточення сприймало їхній перехід на іншу мову спілкування, рефлексії щодо рідної мови та багато інших аспектів.

Важливо також наголосити, що метод мовної біографії не є кількісним, він не підкріплений статистичними даними. Утім він дає можливість простежити основні тенденції зміни мовної поведінки респондентів і модифікації у трактуванні поняття рідної мови.

4. Рідна мова у трактуванні українців, які змінили місце проживання після початку російсько-української війни

Проаналізуємо відповіді тимчасово внутрішньо переміщених українців на запитання, яку мову вони вважають рідною.

Зазначимо, що багато респондентів, яких ми опитали, не можуть чітко визначити свою рідну мову через звичне спілкування іншою мовою в повсякденні. Наприклад, 18-річна А.¹ з Нікополя на початку нашого інтерв'ю наголошує, що має дві рідні мови (1). Однак у процесі розмови дівчина переосмислює свою думку про дві рідні мови (2) і починає ідентифікувати рідну мову з державною, а не з мовою оточення (3):

- (1) *Ну² / українська / і російська // Для мене обидві ну / рідні // Тобто я насправді / я по більшій частині спілкувалася російською / зараз українською // ... Рідна мова — це мова моєї країни // Ну і мова моєї родини / ну мова мого / не оточення / а моїх знайомих / друзів / тих / з ким я маю справу / людей / просто тих / з якими я взаємодію //*
- (2) *... Я просто вільно володію російською // Ну / я думаю / що вже не можу сказати / що вона мені рідна // Яка ж вона мені рідна / як ці на нас нападають? То вона мені не рідна / я просто їю вільно володію і все / ну так //*
- (3) *І треба пам'ятати / що ти ж в Україні народився / це ж твоя рідна мова / то розмовляй // ... тому що це Україна / ну це ж мова ж українська рідна / ну це ж мова нашої країни / а російська? Ну до чого це?*

Міркування 49-річної В. з Сум теж не є однозначними. Хоча під рідною мовою вона розуміє «мову батьків», утім не може чітко сформулю-

¹ Задля конфіденційності інформації ми не зазначатимемо імен респондентів, лише їхній вік і місце проживання.

² Репліки інформантів передано дослівно.

вати свою позицію (4), попри те, що в процесі інтерв'ю інформантка неодноразово наголошує, що *«українська мова / наша рідна / її потрібно вчить //»*:

- (4) *Ну / важко сказати / бо з дитинства більше на російській мові / а потім / коли вже подорослішала / коли почалися відповідні процеси в суспільстві... з 2000 року / коли повністю перейшли на українську мову / всі робочі процеси / отоді й українська //*

I. (55 років) із Покровська висловлює свої міркування про рідну мову (5), (6), асоціюючи рідну мову з мовою своєї держави:

- (5) *Зараз рідна українська / взагалі була українська / але спілкувалися ми весь час російською / майже // Тільки в село до бабусі приїжджали / українською //... Так / українська / я так думаю / що українська / а просто розмовляли російською // Тому що в тому регіоні російською розмовлялося //*
- (6) *Рідна мова — це «мова країни / в якій ти живеш // І якою спілкувалися твої бабусі / дідусі / мабуть так // А саме головне / це мова країни / в якій ти живеш / державна мова //».*

70-річна Ж., усе життя проживши в російськомовному Харкові й розмовляючи російською, рідною вважає українську *«з дитинства, з народження»*, бо це мова її бабусі (7). Інформантка сумує, що їй *«не дісталася / у вільному доступі рідна українська мова в Харкові //»*, зате на заході України *«рідне слово звучить / і від старших / і від дітей / і від школярів / і від молоді //»*. Зазначимо, що в процесі розмови жінка часто замість терміна «українська мова» вживає термін «рідна мова», в такий спосіб отожднюючи ці поняття.

- (7) *Ну якось перше моє / моє сприйняття рідної мови / це моя рідна бабуня / вона мені / і мама / і тато / і батьківщина / все це від бабуні / а вона україномовна / вона українська //*

Тим часом окремі респонденти називають своєю рідною мовою російську. Серед них, зокрема, 46-річна В. з Первомайська, яка вважає рідною російську мову, аргументуючи це тим, що їй нею простіше розмовляти (8). Хоча після уточнювального запитання, чи рідною для неї є все-таки російська, вона вже вагається (9):

- (8) *Русский язык як то ближче / то тому що / мені проще на ньому розговоріватись //*
- (9) *Ну не то що же рідна / ну просто мне проще на неї ну розговоріватись //*

Рідною є російська і для 27-річного В. з Сумщини, який розуміє під цим поняттям *«мову, якою думки»*, *«мова моїх батьків, мова моєї бабусі*

з *дідусем*». Зазначимо, що цей інформант є єдиним респондентом, який упродовж інтерв'ю послідовно визначає своєю рідною мовою російську, на відміну від інших опитаних, які або змінюють свою думку, переосмисливши поняття рідної мови, або вагаються, яку мову вважати рідною, або взагалі плутають і забувають, яку мову вони назвали рідною через звичне спілкування російською мовою до початку війни.

Цікавою в аспекті визначення рідної мови видається мовна біографія 66-річного В. з Маріуполя. Росіянин за національністю, який усе життя прожив у Маріуполі, він рідною мовою називає російську, бо під рідною мовою розуміє ту, *«на якій народились», «на якій людина думає», «як батьки розмовляли»*. Однак після виїзду з окупованого міста чоловік разом із сином принципово перейшли на державну мову комунікації і не користуються рідною мовою зовсім. Ба більше, коли наприкінці інтерв'ю ми запитали, як він оцінює свої знання рідної мови, чоловік поставив уточнювальне запитання: *«Тобто російської чи української?»*. Звідси можемо зробити припущення, що респондент внаслідок дисбалансу між рідною мовою і мовою повсякденного спілкування не може однозначно визначити, що таке рідна мова для нього і яку мову він називає рідною.

Є. (44 роки) з Алчевська, що є росіянкою за національністю, рідною мовою також називає російську (10). Однак російська мова зараз не є основною мовою її спілкування, адже після початку війни вона разом із сім'єю перейшла на українську. Інформантка зараз називає українську *«своєю мовою у побуті»* та вважає, що краще вже розмовляти суржилом, адже *«нехай буде будь-що, аби не російська»*.

- (10) *Це мова / на якому ми вчилися / ходили до школи / якою ми спілкувалися в дитинстві / якою нам читали казки / там дитячі вірші // Рідна мова / ну та / на якій / з якої ми починали своє життя //*

Подібної думки дотримується 66-річна М. з Рубіжного, для якої *«рідною є російська»*, бо визначає рідну мову як ту, *«якою думає»*. Проте жінка стверджує, що майже не використовує російську і старається в усіх комунікативних сферах користуватися українською (11). Цікаво, що на запитання інтерв'юера про те, чи можливо в перспективі змінити своє трактування рідної мови, інформантка, навіть не задумуючись, дала ствердну відповідь (12), неодноразово наголошуючи, що причиною такої зміни є перебування в українськомовному середовищі.

- (11) *Я дуже / дуже намагаюсь перейти повністю на українську мову // Ось // Я вважаю / що це в мене виходить //*

- (12) *Я вважаю / що це можливо // Я вже якось себе ловила на думці / що я українською думаю //*

На основі цих відповідей видно, що часто люди вважають рідною мовою російську, аргументуючи тим, що це їхня материнська мова, однак після початку повномасштабного вторгнення Росії принципово припинили її використовувати. У такий спосіб респонденти диференціюють рідну мову та мову повсякденного спілкування.

Упадає у вічі позиція 64-річної Л. з Маріуполя, яка в контексті воєнних подій змінила не лише свою мовну поведінку, а й власне саме трактування рідної мови. На початку розмови інформантка двічі відповіла, що для неї дуже «складним і принциповим питанням» є визначення рідної мови. Оскільки для неї рідна мова — це та, «на якій мислиш», то, детально все аналізуючи, вона доходить висновку, що тільки після 2014 р. вона почала називати рідною українську, коли повністю відмовилася від спілкування російською (13):

- (13) *Я вважаю / що рідна мова в мене українська // Певний час / певний час / більше 50 років я спілкувалася чужою / нав'язаною обставинами мені мовою //*

Розглянемо, як визначають рідну мову студенти, які змінили своє місце проживання через повномасштабну російсько-українську війну. Частина опитаних упевнено називає своєю рідною мовою українську. Зокрема 19-річний С. родом із Гуляйполя Запорізької області, 17-річна М. з Одещини та 19-річна Т. з Херсонщини рідною мовою вважають українську, описуючи, що вони розуміють під цим поняттям (14), (15), (16):

- (14) *Та / що святує з іншими людьми // Якою можна комунікувати // Та / що була сперва / яку чув змалечку // Яку ти мову чуєш / то та стає в подальшому життєвому ну // Ну можна вивчити ще / але та перша / то рідна //*
- (15) *Рідна мова / мова / якою мені мама співала колискові / якою я розмовляю з самого дитинства / тобто мова / якою розмовляли батьки //*
- (16) *Це моя мова / яку мені дали батьки //*

19-річна І. з Миколаєва звикла розмовляти українською мовою, називає її рідною, асоціюючи рідну мову з державною (17). Утім, інформантка підкреслює, що попри те, що вона все життя розмовляла українською мовою, тільки після початку повномасштабного вторгнення Росії вона усвідомила її важливість (18):

- (17) *Я народилася в Україні // Так / маю право розмовляти українською мовою / так як я з України / а не звідкись там / здалеку / з Америки / чи це звідкись //*

- (18) *До початку війни / мова для мене не мала значення // Чомусь так / я розуміла / що я живу в Україні / розмовляю українською мовою // Але зараз / під час повномасштабного вторгнення / я зрозуміла / що це моя рідна мова / і я маю нею розмовляти // Чому я буду розмовляти російською / це не моя рідна // Я не з Росії //*

Матеріали зібраних мовних біографій засвідчують той факт, що деякі студенти, попри постійне спілкування російською мовою в дитинстві, рідною зараз називають українську. Дехто модифікував своє розуміння рідної мови після початку російського збройного вторгнення.

Наприклад, С. (18 років) із Дніпропетровщини після початку повномасштабної російсько-української війни переосмислила поняття рідної мови й зараз називає рідною українську (19), пояснюючи, яке значення для неї має рідна мова (20):

- (19) *З народження я говорила російською // Але війна все міняє //*
 (20) *Це мова / якою я хочу говорити / це мова / яка мусить у мене звучати / і це мова / яка є моєю державною // На ній говорять в моїй державі / значить / я теж мушу нею говорити //*

По-іншому стала визначати рідну мову й 18-річна К. з Кременчука (21):

- (21) – Н.: *Яка мова для вас рідна?*
 – К.: *Українська //*
 – Н.: *Українська // А що ви взагалі розумієте під цим поняттям? Що для вас рідна мова?*
 – К.: *Для мене / це мова / якою розмовляє / має розмовляти народ кожної країни // Має бути своя мова / яка була у предків // Щоб зберегати якусь ідентичність // Ну кожний народ має мати свою мову //*
 – Н.: *Тобто ви асоціюєте рідну мову з державною?*
 – К.: *Так //*
 – Н.: *А ви завжди асоціювали рідну мову з державною?*
 – К.: *Ні //*
 – Н.: *Розкажіть / як змінилося ваше усвідомлення поняття рідної мови?*
 – К.: *У нас взагалі в школі / ми були переходили на українську / на уроках // І іноді так / щоб / так скажемо / посміятися з подружками / переходили на українську // Але у нас не дуже виходило // І ми якось так один день побалакали / а тоді вже не балакали //*
 – Н.: *То ви не завжди вважали рідною українську?*
 – К.: *Мабуть / все ж таки так //*
 – Н.: *То ви раніше вважали рідною російську?*
 – К.: *Ну так / таке оточення було //*
 – Н.: *Тобто у вас змінилося усвідомлення цього поняття / рідна мова?*
 – К.: *Так //*

Зміни у трактуванні поняття рідної мови двома останніми респондентками насамперед пов'язані з модифікацією самого розуміння цього поняття. Якщо раніше дівчата сприймали рідну мову як мову оточення, то зараз під рідною мовою розуміють мову своєї держави. Видно, що вирішальна роль під час зміни трактувань феномену рідної мови належить ідентифікаційній функції рідної мови, адже в контексті повномасштабного вторгнення Росії мова, очевидно, стала засобом ідентифікації зі своєю нацією.

19-річна Л. із Волновахи, попри використання російської мови в побутовому спілкуванні до початку повномасштабної війни, рідною вважає все-таки українську (22):

- (22) – Н.: Яка мова для вас рідна?
 – Л.: Українська //
 – Н.: А що ви взагалі вкладаєте в це поняття рідна мова? Що для вас рідна мова?
 – Л.: Якою розмовляю / мислиш / спілкуєшся // Так //
 – Н.: А ви з дитинства спілкувалися українською?
 – Л.: Ні // З дитинства розмовляла російською мовою // А вже коли перейшла сюди / в Збараж / то перейшла на українську мову //
 – Н.: А у вас завжди тоді була рідна мова українська? Якщо ви спілкувалися російською / то вважали рідною російську?
 – Л.: Ну якось в школі у нас була завжди українська // Нам це казали постійно // І в школі ми розмовляли українською / а так розмовляли російською мовою //
 – Н.: Але от мене цікавить саме поняття рідна мова // Ви кажете / що рідна мова / це та / якою ви спілкуєтеся // Ви зараз спілкуєтеся українською / вона для вас рідна // А якщо ви спілкувалися російською / то для вас рідна була яка? Російська / чи українська?
 – Л.: Українська // Бо я ж українка //

Так само визначає рідну мову і 18-річна С. із Покровська (23):

- (23) Звичайно / українська мова // Але / на жаль / через те / що я весь свій період життя до повномасштабного вторгнення розмовляла російською мовою в побуті // Звичайно / мені здається / що знаю я її краще / але все ж таки мені дуже прикро / що української мови в моєму житті було набагато менше / ніж російської // Але все одно я вважаю / що для мене рідна українська мова //

Видно, що деякі респонденти ототожнюють рідну мову з державною. Підкреслимо, що в такому разі під час визначення поняття рідної мови особливо важливу роль відіграє елемент самоідентифікації, коли рідна мова виступає чинником національної ідентичності.

Частина опитаних називає рідною російську мову, втім, зазначаючи, що зараз нею не користується взагалі, починає вагатися, яка мова все ж таки рідна для них, або взагалі плутається у визначеннях рідної мови і перепитує, про яку мову запитує інтерв'юер.

Наприклад, 18-річна К. з Кривого Рогу не впевнена, яку мову вона вважає рідною. Спочатку вона називає рідною мовою російську, адже для неї рідна мова — це *«якою мовою тебе виховують»*, хоча з прикрістю зауважує, що в Україні апріорі рідною мала би бути все-таки українська мова. З інтерв'ю стає зрозумілим, що інформантка зараз перестала використовувати російську мову. Тому вже наприкінці розмови дівчина стверджує, що змінила своє усвідомлення рідної мови та все-таки рідною вважає українську (24). Ба більше, вона навіть змінила асоціації, які виникають у неї під час трактування цього поняття. Зараз вона асоціює рідну мову *«з мовою Батьківщини / України / і людей / українців //»*. Хоча мусимо зазначити, що, мабуть, інформантка все ще точно не вирішила, яку мову їй називати рідною, бо часто ставить уточнювальні запитання під час інтерв'ю (25):

- (24) *В дитинстві рідна мова була російська через оточення // Зараз рідна мова для мене / українська / через власну національність / і ситуацію в країні //*
- (25) – Н.: *Як взагалі ви оцінюєте свої знання рідної мови?*
 – К.: *Української тобто?*
 – Н.: *Рідної //*
 – К.: *Української / так //*

Не знає, яку мову визначити рідною, і 17-річна К. з Бердянська. Спочатку дівчина називає своєю рідною мовою російську (26), оскільки, за її словами, рідна мова — це та, *«якою я сказала перше слово / перше речення / і так далі //»*. Зазначимо, що основною мовою її спілкування після початку повномасштабного вторгнення стала українська. Саме тому вона плутає, яку мову вважає рідною. Свідченням цього є уривок з інтерв'ю (27):

- (26) *Рідна мова вважається російською / тому що я говорю російською з дитинства //*
- (27) – Н.: *Як ви оцінюєте свої знання рідної мови?*
 – К.: *Якщо по 10-бальній шкалі / то може 8 / 7 / дець так //*
 – Н.: *Як ви оцінюєте свої знання нерідної мови / тобто української? Ви ж 7 / 8 про російську сказали //*
 – К.: *Ні / про українську //*
 – Н.: *А ви ж на початку сказали / що російська рідна //*
 – К.: *Ааа //*

С. (18 років) із Сєверодонецька рідною вважає російську (28), але респондентка теж не до кінця впевнена у трактуванні своєї рідної мови, про що свідчить її перепитування (29):

- (28) Рідна мова — це *«мова / якою ти навчався / розмовляв впродовж свого життя //»*.
- (29) – Н.: *А як ви оцінюєте свої знання рідної мови?*
– С.: *Української?*

Вагається, яку мову називати рідною, і 17-річна М. з Маріуполя (30), обмірковуючи в процесі інтерв'ю це поняття (31), (32), а також 18-річна П. з Маріуполя (33), (34). Хоча, коли ми наприкінці розмови запитали про рівень знань рідної мови, дівчата відповідали, наскільки вони знають українську:

- (30) *Більше російська / але українську / я теж сприймаю / ну як / таку майже рідну / бо я її вивчала в школі з 1 класу //*
- (31) *Мова / на якій я розмовляла більшу частину свого життя / і навіть все / можна сказати // Тобто та мова / на якій я більш вільно розмовляю / отак //*
- (32) *З часом я стала вважати / що це як моя друга рідна мова // Розмовляю російською / але в принципі / українською я спілкуюсь доволі вільно / тому я її теж сприймаю як доволі рідну / ну просто трохи мені вільно нею розмовляю //*
- (33) *Я вважаю / що та мова / якою ти думаєш / є рідною // Зараз у мене складна ситуація / тому що я думаю на половину українською / на половину російською // Поки що перехід не стався //*
- (34) *До повномасштабної війни я думала / що рідна мова це / державна // Але зараз я розумію / що це абсурдно // Тому що як можна вважати це рідною мовою / якщо ти майже не використовуєш її? Наразі під впливом викладачів з університету я вибудувала таку думку / що / які думки / така й мова //*

Упадає у вічі те, що старше покоління на запитання, яку мову вони вважають рідною, найчастіше вибирали чітко: українську або російську. Тимчасом як деякі студенти рідним називають суржик. На нашу думку, це може свідчити про обізнаність молодого покоління з нормами літературної мови, а тому своє не зовсім літературне мовлення вони розглядають як суржик. Утім, упродовж інтерв'ю стає зрозумілим те, що вони суржик усе-таки асоціюють з українською мовою. Такого погляду дотримуються, наприклад, 19-річна В. з Каховки (35), (36), І. (18 років) з Лисичанська (37) та Є. (17 років) з Херсонської області (38). Із інтерв'ю випливає, що суржик інформанти здебільшого асоціюють із українською мовою та розцінюють як певний її різновид, адже на запитання, як вони

оцінюють свій рівень знань рідної мови, усі впевнено відповідають про знання української. З огляду на це можемо припустити, що ті респонденти, які своєю рідною мовою назвали суржик, все одно більше схильні до трактування української як рідної:

- (35) *Ну / як я вважаю / для мене рідніший суржик // Ну саме суржик / я не знаю // Так / щоб якась чиста мова / тут я не можу сказати більше //*
- (36) *Якщо брати російську або українську / то українська //*
- (37) *Тут певно трохи різниця з поняттям материнська мова // Тому що материнська / це та що ну / з народження в тебе // А рідна мова / це все ж таки // Це мова не стільки твоєї країни / для мене це мова твоїх предків // Тобто мова / яка якось притаманна твоєму / твоїм предкам / твоїм родичам / так // Якось вона пов'язана генетично з тобою //*
- (38) *Бо з дитинства / з дитинства я говорила суржилом // Якщо так все переосмислити / то суржик напевно / моя рідна мова //*

5. Висновки

Отже, на сучасному етапі поняття рідної мови у свідомості українців може зазнавати модифікацій, які насамперед пов'язані з тим фактором, який респонденти кладуть в основу визначення рідної мови. Під рідною мовою опитані найчастіше розуміють: материнську мову, мову батьків, першу мову, мову дитинства, мову оточення, мову, якою думаєш, мову своєї країни, державну мову.

Проаналізувавши матеріали розшифрованих мовних біографій, виділяємо шість основних моделей визначення внутрішньо переміщеними громадянами своєї рідної мови: 1) респонденти впевнено називають своєю рідною мовою українську; 2) опитані переосмислюють поняття рідної мови та починають вважати рідною українську внаслідок подій у суспільстві; 3) респонденти не можуть чітко визначити свою рідну мову, плутають, яку мову вони називали рідною; 4) опитані розглядають суржик як свою рідну мову; 5) інформанти послідовно рідною визначають російську мову (підкреслимо, що з-поміж 27 респондентів одна особа дотримується такої думки); 6) респонденти називають рідною російську, але не використовують її після початку російсько-української війни.

Підсумовуючи, зазначимо, що більшість опитаних вважає своєю рідною мовою українську, оскільки багато з тих, хто сумнівається, називає рідною російську чи суржик, до кінця інтерв'ю вже змінюють свою думку, ототожнюючи рідну та державну мову. Основною причиною такої зміни

респонденти називають російсько-українську війну та постійне спілкування українською мовою в новому для них українськомовному середовищі.

Зібрані мовні біографії відображають потужний вплив суспільно-політичних процесів, що відбуваються в Україні, на свідомість населення і, безперечно, свідчать про вкорінення української національної ідентичності та переосмислення ролі мови в суспільстві. На сучасному етапі особливо важливою видається ідентифікаційна функція рідної мови. Повномасштабне вторгнення Росії на територію України стало катализатором змін у сприйнятті рідної мови серед громадян.

Виявлені тенденції вказують на необхідність проведення нових досліджень, які б фіксували зміни мовної поведінки, модифікації мовної свідомості, що спричинені впливом повномасштабної російсько-української війни.

Acknowledgement

Дослідження здійснено завдяки участі авторки в нерезидентській програмі Французького інституту досліджень з гуманітарних та соціальних наук (CEFRES, UAR 3138 CNRS–MEAE).

Список використаної літератури

- Ажнюк, Б. (1999). *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*. Рідна мова.
- Данилевська, О. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси: монографія*. Вид. дім «Кієво-Могилянська академія».
- Дзюбишина-Мельник, Н. (2002). Поняття «рідна мова» в контексті сучасних реалій. У *Мовознавство: доповіді та повідомлення IV Міжнародного конгресу україністів* (с. 155–158). Унів. вид-во «Пульсар».
- Кісс, Н., & Шумицька, Г. (2023). Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика його застосування на Закарпатті. В *Соціальне у мові та мова в соціумі: колективна монографія* (с. 83–133). НаУКМА.
- Масенко, Л. (2020). *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. ТОВ «Видавництво “КЛІО”».
- Матвеева, Н. (2022). *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва: монографія*. Вид. дім «Кієво-Могилянська академія».
- Мацько, Л. (2012). Феномен рідної мови в аспекті лінгвофілософії комунікативної лінгвістики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія Філологічні науки (Мовознавство)*, 4, 3–10.
- Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика: монографія* (2024). Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Підкуймуха, Л. (2023). Українська мова в бізнесовому середовищі після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1 (89), 60–76. <https://doi.org/10.15407/ukrtmova2024.01.060>.
- Попадинець, О. (2012). Рідна мова: роздуми над поняттям. *Наукові записки НАУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*, 137, 45–49.
- Радевич-Винницький, Я. (2007). *Рідна мова у ситуації двомовності (Українські реалії)*. <http://archive.ndiuviv.org.ua/fulltext.html?id=1044>.

- Ренчка, І. (2023). Зміни мовної ідентичності українців на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну (на матеріалі соціальних мереж та інтернет-видань кінця лютого — початку квітня 2022 р.). *Мова: класичне — модерне — постмодерне*, 9, 72–98. <https://doi.org/10.18523/iscmp2522-9281.2023.9.72-98>.
- Руда, О. (2021). Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців. *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2414. URL: <https://doi.org/10.11649/sm.2414>.
- Соколова, С. (2023). Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1 (85), 3–19. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003>.
- Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія*. (2023). Київ [Електронне видання].
- Українська мова: Енциклопедія*. (2004). 2-ге вид.
- Федорчук, Т. (2006). Рідна мова та її самовизначення білінгвами. *Наукові записки. Філологічні науки*, 60, 57–61.
- Цар, І. (2018). Співвідношення понять «рідна мова» та «мова повсякденного спілкування» за близькоспорідненого білінгвізму (на прикладі молодіжного середовища м. Києва). *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*, 37, 95–99.
- Цар, І. (2023а). Мовна поведінка молоді у білінгвальному місті. У *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* (с. 518–618).
- Цар, І. (2023b). Перехід молоді на українську: причини, труднощі, мета. *Мова: класичне — модерне — постмодерне*, 9, 99–111. <https://doi.org/10.18523/iscmp2522-9281.2023.9.99-111>.
- Шумарова, Н. (2000). *Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: монографія*. Київський державний лінгвістичний університет.
- Шумицька, Г. (2022). Зміни в мовній ідентичності українців під час російсько-української війни: 2022 рік. *Українська мова*, 4 (84), 3–10. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.003>.
- Besters-Dil'her, Ju. (2023). Language Policy in Ukraine — Overview and Analysis. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 2–6. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.
- Kudriavtseva, N. (2023). Motivations for Embracing the Ukrainian Language in Wartime Ukraine. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 12–15. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.
- Kulyk, V. (2023). Ukrainians Now (Say That They) Speak Predominantly Ukrainian. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 6–11. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.

References

- Azhniuk, B. (1999). *Movna yednist natsii: diaspora y Ukraina*. Ridna mova [in Ukrainian].
- Besters-Dil'her, Ju. (2023). Language Policy in Ukraine — Overview and Analysis. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 2–6. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.
- Danylevska, O. (2019). *Ukrainska mova v ukrainskii shkoli na pochatku XXI stolittia: sotsiolingvistychni narysy: monohrafiia*. Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” [in Ukrainian].
- Dziubyshyna-Melyk, N. (2002). Poniattia “ridna mova” v konteksti suchasnykh reali. U *Movoznavstvo: dopovidi ta povidomlennia IV Mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv* (s. 155–158). Univ. vyd-vo “Pulsary” [in Ukrainian].
- Fedorchuk, T. (2006). Ridna mova ta yii samovyznachennia bilinhvamy. *Naukovi zapysky. Filolohichni nauky*, 60, 57–61 [in Ukrainian].
- Kiss, N., & Shumytska, H. (2023). Sotsiolingvistychnyi metod movnoi biohrafii ta praktyka yoho zastosuvannia na Zakarpatti. U *Sotsialne u movi ta mova v sotsiumi: kolektyvna monohrafiia* (s. 83–133). NaUKMA [in Ukrainian].
- Kudriavtseva, N. (2023). Motivations for Embracing the Ukrainian Language in Wartime Ukraine. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 12–15. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.

- Kulyk, V. (2023). Ukrainians Now (Say That They) Speak Predominantly Ukrainian. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 6–11. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.
- Masenko, L. (2020). *Konflikt mov ta identychnosti u postradianskii Ukraini*. TOV “Vydavnytstvo ‘KLIO’” [in Ukrainian].
- Matsko, L. (2012). Fenomen ridnoi movy v aspekti linhvofilosofii komunikativnoi linhvistyky. *Naukovi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii Filolohichni nauky (Movoznavstvo)*, 4, 3–10 [in Ukrainian].
- Matveieva, N. (2022). *Dvovomnist u suchasnomu komunikativnomu prostori Kyieva: monohrafiia*. Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” [in Ukrainian].
- Mova i viina: dynamika movnoi systemy i movna polityka: monohrafiia* (2024). Vydavnychi dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].
- Pidkuimukha, L. (2023). Ukrainska mova v biznesovomu seredovyskhi pislia povnomasshtabnoho vtorhnennia Rosii v Ukrainu. *Ukrainska mova*, 1 (89), 60–76. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.01.060> [in Ukrainian].
- Popadynets, O. (2012). Ridna mova: rozhdumy nad poniattiam. *Naukovi zapysky NAUKMA. Filolohichni nauky (Movoznavstvo)*, 137, 45–49 [in Ukrainian].
- Radevych-Vynnytskyi, Ya. (2007). *Ridna mova u sytuatsii dvovomnosti (Ukrainski realii)*. <http://archive.ndiuv.org.ua/fulltext.html?id=1044> [in Ukrainian].
- Renchka, I. (2023). Zminy movnoi identychnosti ukrainsiv na pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia Rosii v Ukrainu (na materiali sotsialnykh merezh ta internet-vydan kintsia liutoho — pochatku kvitnia 2022 r.). *Mova: klasychne — moderne — postmoderne*, 9, 72–98. <https://doi.org/10.18523/lcmp2522-9281.2023.9.72-98> [in Ukrainian].
- Ruda, O. (2021). Ridna mova vs mova povsiakdennoho spilkuvannia v otsinkakh ukrainsiv. *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2414. <https://doi.org/10.11649/sm.2414> [in Ukrainian].
- Shumarova, N. (2000). *Movna kompetentsiia osobystosti v sytuatsii bilinhvizmu: monohrafiia*. Kyivskiy derzhavnyi linhvistychnyi universytet [in Ukrainian].
- Shumytska, H. (2022). Zminy v movnii identychnosti ukrainsiv pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny: 2022 rik. *Ukrainska mova*, 4 (84), 3–10. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.003> [in Ukrainian].
- Sokolova, S. (2023). Zminy u stavlenni ukrainsiv do mov na tli povnomasshtabnoho vtorhnennia Rosii v Ukrainu. *Ukrainska mova*, 1 (85), 3–19. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003> [in Ukrainian].
- Terytorialni ta sotsiokulturni umovy funktsionuvannia ukrainskoi movy v Ukraini: monohrafiia*. (2023). Kyiv [Elektronne vydannia] [in Ukrainian].
- Tsar, I. (2018). Spivvidnoshennia poniat “ridna mova” ta “mova povsiakdennoho spilkuvannia” za blyzkosporidnenoho bilinhvizmu (na prykladi molodizhnogo seredovyscha m. Kyieva). *Humanitarna osvita v tekhnichnykh vyshchykh navchalnykh zakladakh*, 37, 95–99 [in Ukrainian].
- Tsar, I. (2023a). Movna povedinka molodi u bilinhvalnomu misti. U *Terytorialni ta sotsiokulturni umovy funktsionuvannia ukrainskoi movy v Ukraini: monohrafiia* (s. 518–618) [in Ukrainian].
- Tsar, I. (2023b). Perekhid molodi na ukrainsku: prychny, trudnoshchi, meta. *Mova: klasychne — moderne — postmoderne*, 9, 99–111. <https://doi.org/10.18523/lcmp2522-9281.2023.9.99-111> [in Ukrainian].
- Ukrainska mova: Entsyklopediia* (2004). 2-he vyd. [in Ukrainian].

Матеріал надійшов 29.06.2024

